

Herzigová, Ivana

Forum Havlum, instalace v prostoru Letiště Václava Havla Praha

TIM ezin. 2013, vol. 3, iss. 1-2, pp. 145-153

ISSN 1805-2606

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/129959>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Forum Havlum, instalace v prostoru Letiště Václava Havla Praha

Autorka textu a fotografií: Ivana Herzigová

Anotace: Hlavním předmětem tohoto článku je instalace *Forum Havlum*, na jejímž vzniku se podílel výtvarník a architekt Bořek Šípek společně se svým týmem. Instalace byla veřejnosti představena 5. října 2012 u příležitosti slavnostního přejmenování Letiště Praha, Ruzyně na Letiště Václava Havla Praha. *Forum Havlum* představuje několika úrovníovou malou divadelní scénu s lóžemi, z nichž si diváci mohou prohlédnout literární a dramatické citáty a politické výroky Václava Havla. V článku si kladu za cíl popsat instalaci v kontextu Šípkovy pocty Havlovi, která vychází z jejich přátelského vztahu, se zaměřením na významnost umístění instalace v prostoru letiště. Článek teoreticky podkládám literaturou Borise Groyse *From Medium to Message*, Mihney Mircan *Nonuments* a Paula Virillia *Estetika mizení*. Zdroje další literatury se opírají o oficiální stránky autora, dále o stránky Knihovny Václava Havla, s níž Šípek spolupracoval, a o samotné dílo Václava Havla.

Abstract: The main topic of this article is the installation of *Forum Havlum* that has been created by Bořek Šípek – an artist and an architect – together with his team. The installation has been introduced to public on 5th October 2012 on the occasion of changing the Prague airport's name Letiště Praha – Ruzyně to Letiště Václava Havla Praha. *Forum Havlum* is a multilevel theatre scene with boxes, from which the audience can see Havel's quotations, political statements as well as watch his movie *Odcházení*. In this article I mainly focus on describing the installation in the context of expressing Šípek's honor and friendship to Havel, and the importance of placing the installation on the airport premises. The article is theoretically based on the texts by Boris Groys *From Medium To Message*, Mihney Mircan *Nonuments* and Paul Virilio *The Aesthetics of Disappearance*. Other literature sources are the official website of the author, Vaclav Havel Library and Havel's works of art.

Klíčová slova: *Forum Havlum*, Václav Havel, Bořek Šípek, Boris Groys, Mihnea Mircan, Paul Virilio, instalace, pomník, symbol, artefakt, divadelní scéna, letiště, citáty, výroky, divadlo paměti, typogram, prostor

Keywords: *Forum Havlum*, Václav Havel, Bořek Šípek, Boris Groys, Mihnea Mircan, Paul Virilio, Installation, Monument, Symbol, Artifact, Theater, Airport, Quotes, Sayings, Theater of Memory, Typogram, Space

def vaclav():
Veritas_vincit = False
while Veritas_vincit != True:
print

Úvod

Letiště, pomník. To jsou spojovací články, na jejichž základě vznikl umělecký artefakt, jenž nese název *Forum Havlum*. Ve své podstatě se jedná o instalaci představenou širokému publiku dne 5. října 2012 u příležitosti slavnostního přejmenování Letiště Ruzyně na Letiště Václava Havla Praha.

Forum Havlum jako symbol a umělecký artefakt

Bořek Šípek (1949), autor instalace, pojal toto umělecké dílo jako vyjádření pocty svému zesnulému příteli Václavu Havlovi (1936–2011) a jako připomenutí jeho celoživotního díla dramatického, spisovateckého i politického. Šípek vytvořil dílo připomínající malou divadelní scénu, kde jako hlavní aktéři vystupují Havlovy texty, které zdánlivě probíhají éterem coby myšlenky, jež po sobě Havel zanechal (Šípek, 2012). *Forum Havlum* tak dává možnost všem kolemjdoucím, náhodným či cíleným, vzpomenout si na tuto významnou osobnost.

Obr. 1. Forum Havlum v přízemí přístávací schengenské haly pro země Evropské unie.

Šípek vytvořil pomník, na nějž můžeme nahlížet dvěma způsoby. *Forum Havlum* lze chápat jednak jako umělecký artefakt, ale zároveň i jako symbol představující osobnost prvního prezidenta samostatné České republiky. Pomníkům jako symbolům se věnují autoři knihy *Pomníky a zapomínky* Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný, kteří před formou samotnou upřednostňují právě jejich symbolický význam: „*Východiskem naší definice pomníku však nebude jeho forma. Pomník je na prvním místě symbolem, pak teprve artefaktem. [...] 'skutečný pomník' se od jiných plastik či architektur odlišuje především tím, že je jako pomník veřejností chápán (či uctíván) z důvodů převážně mimoestetických.*“ (Hojda – Pokorný, 1996, s. 15) Dále Hojda s Pokorným vidí současný pomník jako znak (symbol), který stvrzuje nějaký historický příběh, „*[...] k němuž se jeho prostřednictvím hlásíme [a který] neztratil naprosto nic na svém významu. Změnila se pouze podoba, forma tohoto znaku; nové pomníky hledají novou tvář.*“ (Hojda – Pokorný, 1996, s. 230)

Jasně představy o pomnících měl na počátku 20. století i přispěvatel do *Ottova slovníku naučného* architekt Jindřich Fialka. [1] Ten taktéž chápal pomníky ve dvojnásobném smyslu. V širším (odpovídá artefaktu) je považoval za veškerou význačnou monumentální tvorbu (stavba či umělecké dílo) a v užším smyslu (odpovídá symbolu) za znamení vztahující se k významným událostem či osobnostem. Jako architekt si dovolil stanovit zásady (Fialka, 1903, s. 197):

- „*[...] pomník odpovídejte mohutností svou významu památky, ke které se vztahuje*
- *sloh pomníku odpovídejte době i místu, kdy a kde událost ta se zběhla*
- *podání budiž rázovité, prosté všech titěrností a jasně i vrstvám širším*
- *nápisy buďte v jazyku místa, kde pomník stojí*
- *podoba a osobitý ráz budiž vystižen až do krajností a nebudiž nic cizorodého k soše připojováno, co nesouhlasí s charakterem osoby samé, nebo doby, v níž osoba ta žila*
- *připojují-li se k vlastnímu pomníku nějaké výjevy ze života, odpovídejte ve všem skutečnosti*
- *každý pomník buď přiměřený okolí, na němž státi má [...]*“

Nad problematikou pomníku (monumentu) se také zamýšlí rumunský kurátor a spisovatel Mihnea Mircan (1976). Ve svém příspěvku *Nonuments* předkládá otázky, jež by měly vést k novému nazírání na novodobé pomníky: „*Can the monument be detached from glorification or commemoration, from the rhetorical overload that burdens the history of the practice, and remain a monument, by virtue of its scope and ambitions?*“ (Mircan, 2008, s. 17) [2] Mimo jiné se také ptá, zda může být pomník „*[...] reprogrammed as an artistic instrument that does not serve to illustrate doubtful victories, cautionary deaths or abruptly terminated debates.*“ (Mircan, 2008, s. 17) [3] Pokud usoudíme, že ano, je dále nutné zamyslet se nad tím, „*[...] what other fundamental operation should be assigned to it*“ (Mircan, 2008, s. 17–18). [4] Mircan také upozorňuje, že současný pomník se musí vyrovnávat s dvojnásobným úkolem, a to působit jako „*[...] refutation of the traditional monument, in whose shadow concatenate strategies of dominance, historical fallacies, collective Freudian slips and nationalist deformities, but it also bypasses the vanishing forms and eludes the rhetoric of indecisiveness in counter-monuments.*“ (Mircan, 2008, s. 19) [5] Budoucnost pomníků si tedy Mircan představuje jako transformaci „*[...] of traditional monument into a socially centrifugal structure where people can address each other across the boundary of difference, it will replace the counter-monument with the monument to counter-action.*“ (Mircan, 2008, s. 20) [6]

Ve své symbolické podstatě může pomník ve veřejném prostoru, jakým je *Forum Havlum*, ztvárňovat jistý prostředek kolektivní paměti. Je však nutné podotknout, že v tomto konkrétním případě se mísí paměť kolektivní s pamětí individuální. Většině z nás utkvěl Havel v paměti jako významný státník, jenž bojoval za svobodu v naší zemi, ale mimo to řada lidí, včetně Šípka, na něj má výhradně osobní,

slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslov slovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslovaslovaslovaslova elova
slovaslovaslovaslovaslovaslova slovo slova
slovaslovaslovaslovaslovaslova slova
slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova
slovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslovaslova

Obr. 2. Havlův typogram ze sbírky *Antikódy* (1964), oddíl V /slova, slova, slova/.

individuální vzpomínky. Paměť kolektivní s pamětí individuální zde spolu vzájemně komunikují. Na tento vzájemný kontakt upozornila Aleida Assmann (1947) (Assmann, 2006, s. 211), která tvrdí, že:

„[...] [t]he larger and more encompassing memory of which individuals are part of include the family, the neighborhood, the generation, the society, the state, and the culture we live in. These different dimensions of memory, differing in scope and range, overlap and intersect within the individual [...]. Human acquire these memories not only via lived experiences, but also via interacting, communicating, learning, identifying, and appropriating. It is often not easy to determinate where one type of memory ends and another begins. The usual dichotomy of 'individual' versus 'collective' does little justice to the complex amalgam of memories“ (Assmann, 2006, s. 211). [7]

Forum Havlum představuje odklon od tradičního pomníku, který znázorňuje určitou osobnost, s atributy odkazujícími k tomu, co symbolizuje; k pomníku/instalaci, jenž poukazuje na dynamickou a proměnlivou povahu obrazu historických postav a na prolínání kolektivní a individuální paměti.

Forum Havlum jako instalace

Forum Havlum jako takové lze jednoznačně po fyzické stránce označit za trojrozměrný objekt, jenž je záměrně umístěn do specifického architektonického prostoru (Schmelzová, 2010, s. 25), ve kterém se počítá i s účastí diváka vstupujícího do tohoto prostoru. *Forum Havlum* není tradičním pomníkem, jak jej známe z náměstí našich měst, ale koresponduje spíše s charakteristikou instalace:

„[...] způsob umělecké tvorby, který využívá různé sochařské materiály a jiná média k vytváření a přetváření prostoru. Prostředky využívané v instalacích mohou být de facto libovolné, od klasických materiálů až k novým médiím, internetu, projekcím, videu a zvuku. Instalace nemusí nutně vznikat v galerijním prostoru a často jsou záměrně nepřenosné, případně jsou určeny pro konkrétní prostory a mohou plně fungovat pouze v místě, pro které byly vytvořeny.“ (Štefková, 2012)

M Ů J Ž I V O T O P I S

1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964

Obr. 3. Havlův typogram *Můj životopis* ze sbírky *Antikódy* (1964), oddíl IV /ilustrace/.

Svým tvarem připomíná *Forum Havlum* elipsu, jež prochází přízemím i prvním patrem přístávací schengenské haly pro země Evropské unie, která se nachází mezi Terminálem 1 a 2. Uspořádání prostoru připomíná divadelní prostor. Inspirace prkny, co znamenají svět, byla nasnadě. Šípek uvedl, že chtěl představit Havla právě jako dramatika, a proto pro instalaci zvolil tvar oválného divadla. (Bořek Šípek, 2012) Vzhledově *Forum Havlum* silně připomíná shakespearovský typ divadla, ve kterém diváci seděli okolo jeviště (Umělecké dílo, 2012). Do foyer či spíše jeviště prostoru lze vcházet jednotlivými několika úroňovými balkónky a lóžemi, jež je zavedou blíže k promítaným Havlovým citátům a výrokům, k jeho *Antikódům* či k videozáznamu, který je průřezem prezidentova života.

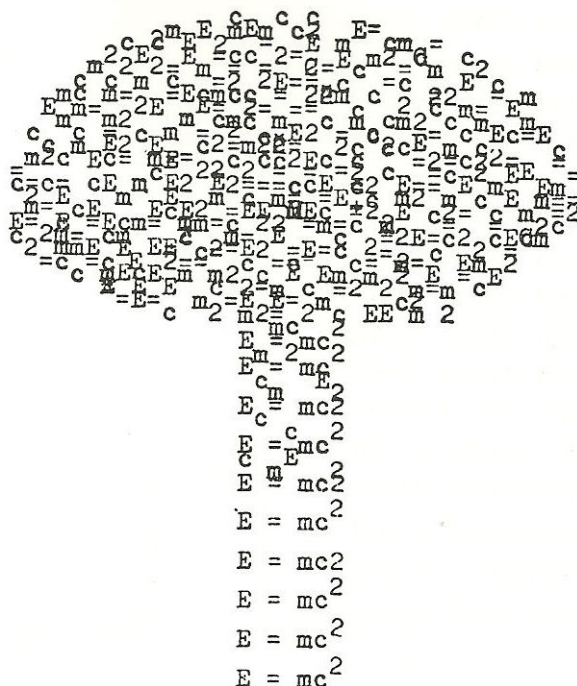
Jakmile se divák ocitne na scéně divadla, mění se jeho role, poněvadž se stává i hlavním aktérem v tomto prostoru. Scéna totiž také připomíná „divadlo paměti“, které mělo podobu vitruviánského amfiteátru, kdy návštěvník stál na jevišti a pozoroval hlediště, jež ho obklopovalo a v němž se odehrávalo divadlo, jak uvádí Peter Matussek (1955) (Matussek, 2001) v souvislosti s „divadlem paměti“ Giulia Camilla

Obr. 4. Pohled do vnitřního prostoru instalace Forum Havlum, „divadla paměti“.

(1480–1544). Divák/herc vstupující do divadla je rázem obklopen citáty a výroky Václava Havla, jež jsou promítány v češtině i angličtině na speciálních LED obrazovkách. Vzhledem k mezinárodnímu charakteru prostoru byla záměrně zvolena dvojjazyčná forma vybraných citátů a výroků. Výběr konkrétních textů měla na starost Knihovna Václava Havla, která se snažila vystihnout Havla nejen jako dramatika, ale také jako prezidenta, filozofa a občana. (Umělecké dílo, 2012)

Na stěnách divadelní scény si však divák může prohlédnout i několik statických Havlových *Antikódů*. Ve své podstatě jsou to typogramy (neslovní, asémantické kreace fetišizující atomizovaný strojový typ jako abstraktní strojopisnou realizaci; písmové básně) (Burda, 2004, s. 86, parafrázováno podle Langerová, 2006, s. 40), skrz které Havel v 60. letech zprostředkoval cílené sdělení, výzvu, nebo dokonce provokaci, což dokazují zvolené citáty a výroky i uvedené typogramy. Tato poezie však není určená ke čtení, „[...] dokonce ji vůbec nelze pouze číst: je třeba ji zároveň vidět. Grafické uspořádání není bezpříznakovým nebo dekorativním aranžováním textu, stává se jeho rovnocenným partnerem: text bez něho vůbec nemůže existovat, sám o sobě ztrácí smysl a nelze jej ani opisem sdělit.“ (Grossman, 1993) K divákům také sám Havel promlouvá, a to prostřednictvím videozáznamů, jež jsou na stěnách divadla promítány prostřednictvím obrazovek. Spolupůsobení všech uvedených audiovizuálních prostředků nechává *Forum Havlum* vyniknout jako skromnou instalaci, jež s sebou přináší hravé jádro obalené do symbolického vzpomínkového hávu.

Obr. 5. Havlův typogram ze sbírky *Antikódy* (1964), oddíl V /disproporce/.

Forum Havlum v prostoru letiště

Akt odhalení pomníku/instalace *Forum Havlum* v prostoru letiště jistě můžeme považovat za vyjádření úcty vážené osobnosti, jakou jistě Václav Havel byl, ale i za následek modernizace měst v 19. století, která „[...] vyzdvihla urbanistickou, mýtotvornou úlohu pomníku: pomníky slouží k organizaci prostoru, jejich budování souvisí s potřebou nalézt významové těžiště, pointu nových bulvárů a rozlehlých náměstí [...]“ (Hojda – Pokorný, 1996, s. 15), jak na to upozornili výše zmínění autoři. Jedním z významů samotného slova fórum je „[...] veřejné místo [...], kde lze volně o něčem jednat, pronášet názory, soudy ap.“ (Kraus, 2005, s. 254). *Forum Havlum* je tedy symbolickým vyjádřením toho, jak sám Havel usiloval a bojoval o svobodu slova a názoru ve veřejném prostoru. Rovněž jde o aluzi na politické hnutí Občanské fórum, jehož byl Havel jedním ze zakládajících členů.

Paul Virilio tvrdí, že „[...] rychlost dopravy pouze zmnožuje stavy nepřítomnosti ducha“ (Virilio, 2010, s. 63) a „[...] že celý náš život prochází protézami zrychleného cestování, které už si ani neuvědomujeme“ (Virilio, 2010, s. 59–60). Je tedy nutné probrat cestující ze stavu jakéhosi nevědomí, zastavit je a nabídnout jim důvod k vytržení z letargie. „Přitáhnout pozornost, znamená polapit, tedy odlákat pozornost.“ (Virilio, 2010, s. 78–79) Rozsáhlý veřejný prostor odbavovacích hal mezinárodních letišť zdá se být tím správným místem, kde svou úlohu může dobře sehrát právě vhodně zvolená instalace.

Slovy Borise Groyse: „[...] the material support of the medium of the installation is the space itself [...]“ (Groys, 2009, s. 60) [8], což však neznamená, že by instalace měla být nemateriální, právě naopak: „[...] the installation is material par excellence, since it is spatial – and being in the space is the most general definition of being material. The installation transforms the empty, neutral, public space into an individual artwork – and invites the visitor to experience this space“. (Groys, 2009, s. 60) [9]

Závěr

Forum Havlum – pomník, instalace, trojrozměrný objekt, prostor, symbol, artefakt. To vše jsou atributy pozornosti hodného uměleckého díla, jež na první pohled vyhlíží velice skromným dojmem, avšak po vstupu do jeho prostoru, se divákům naskytne možnost nahlédnout do života a díla významné české osobnosti, Václava Havla. *Forum Havlum* je pomníkem, který vznikl v době zpochybnění všech velkých vyprávění, a tedy i kolektivně sdílených významů symbolů. Pomník/instalace umožňuje, aby si každý návštěvník vytvořil svůj vlastní vztah k reprezentované osobnosti, k odkazu jejího života. Návštěvník zde však nevystupuje jako pouhý pozorovatel. Po vkročení do *Fora Havla*, prototypu „divadla paměti“, se stává aktérem divadla vzpomínek na osobu Václava Havla v roli dramatika, spisovatele a politika.

Přílohy:

Obr. 1. *Forum Havlum* v přízemí přístávací schengenské haly pro země Evropské unie. (Fotograf: Ivana Herzigová)

Obr. 2. Havlův typogram ze sbírky *Antikódy* (1964), oddíl V /slova, slova, slova/.

Obr. 3. Havlův typogram *Můj životopis* ze sbírky *Antikódy* (1964), oddíl IV /ilustrace/.

Obr. 4. Pohled do vnitřního prostoru *Fora Havla*, „divadla paměti“. (Fotograf: Ivana Herzigová)

Obr. 5. Havlův typogram ze sbírky *Antikódy* (1964), oddíl V /disproporce/.

Poznámky:

[1] Hesla psal pod značkou Fka. Mimo jiné byl vládním radou a ředitelem průmyslové školy v Pardubicích.

[2] „*Může se pomník stát nestranným vůči glorifikaci či připomínce, vůči řečnickému přetížení, které zatěžuje historii praxe, a zároveň zůstat pomníkem na základě svého rámce a ambice?*“ (Mirčan, 2008, s. 17) Překlad: Ivana Herzigová

[3] „*[...] přeprogramován na umělecký nástroj, aniž by sloužil jako názorná ukázka pochybných vítězství, výstražných smrtí a náhle ukončených debat.*“ (Mirčan, 2008, s. 17) Překlad: Ivana Herzigová

[4] „*[...] jaké základní operace (operation) by pomníku měly být přiřazeny*“ (Mirčan, 2008, s. 17–18). Překlad: Ivana Herzigová

[5] „*[...] vyvrácení tradičního pomníku, v jehož stínu se řetězí strategie dominantních postavení, historických omylů, kolektivních freudovských přerázení a nacionalistických znetvoření, ale zároveň obcházení mizející formy a unikání rétorice nerozhodnosti v proti-pomnících.*“ (Mirčan, 2008, s. 19) Překlad: Ivana Herzigová

[6] „*[...] tradičního pomníku v sociálně odstředivou konstrukci, kde se lidé, i přes hranice rozdílu, mohou obracet sami k sobě navzájem, a kde proti-pomník nahradí pomník vyzývající k proti-akci.*“ (Mirčan, 2008, s. 20) Překlad: Ivana Herzigová

[7] „*[...] větší a všezahrnující paměť, které jsou jednotlivci (individuals) součástí, zahrnuje rodinu, sousedství, generace, společnost, stát a kulturu, v níž žijeme. Tyto odlišné dimenze paměti liší se rozsahem a sortimentem přesahují a protínají jedince [...]. Lidé získávají paměti (individuální, kolektivní, pozn. autorky) nejen prostřednictvím životní zkušenosti, ale také skrze interakci, komunikaci, učení, identifikaci a přivlastnění. Často není snadné stanovit, kde jeden typ paměti končí a druhý začíná. Komplexní amalgam pamětí (memories) dobře vystihuje obvyklá dichotomie jednotlivec versus kolektiv.*“ (Assmann, 2006, s. 211) Překlad: Ivana Herzigová

[8] „*[...] materiální podporou média instalace je prostor sám o sobě.*“ (Groys, 2009, s. 60) Překlad: Ivana Herzigová

[9] „*[...] instalace je materiál par excellence právě proto, že je prostorová, a existovat v prostoru je ta nejobecnější definice být materiálem. Instalace přetváří prázdný, neutrální, veřejný prostor na samostatné umělecké dílo a vyzývá návštěvníky, aby prožili tento prostor.*“ (Groys, 2009, s. 60) Překlad: Ivana Herzigová

Použitá literatura:

- ASSMANN, Aleida, 2006. Memory, Individual and Collective. *The Oxford handbook of contextual political analysis* [pdf], s. 210–224.
- Bořek Šípek trvale zvětšil osobnost Václava Havla na nově přejmenovaném pražském letišti, 2012. *Bořek Šípek* [online]. [cit. 14. 1. 2013]. Dostupné z: <http://boreksipek.com/3-news.html>.
- GROSSMAN, Jan, 1993. Předmluva ke knize HAVEL, Václav. *Antikódy*. Obálku navrhl Jiří Kolář. 1. vyd. Praha: Odeon. Pozn.: knižní přebal.
- GROYS, Boris, 2009. *From Medium To Message – The Art Exhibition as Model of a New World Order* [online], s. 56–65. [cit. 7. 12. 2012]. Dostupné z: http://www.skor.nl/_files/Files/OPEN16_P56-65.pdf.
- HAVEL, Václav, 1993. *Antikódy*. Obálku navrhl Jiří Kolář. 1. vyd. Praha: Odeon. Stať Antikódy aneb angažovaná artikulace absurdity napsal Josef Hiršal. ISBN 80-207-0442-6.
- HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří, 1996. *Pomníky a zapomínky*. 1. vyd. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-050-0.
- KRAUS, Jiří a kol., 2005. *Nový akademický slovník cizích slov*. 1. vyd. Praha: Academia. ISBN 80-200-1351-2.
- LANGEROVÁ, Marie, 2006. *Zbytky písma: kaligram, typogram, čára* [online]. Praha: Karlova univerzita, Filozofická fakulta. [cit. 20. 11. 2010]. Dostupné z: http://sl.ff.cuni.cz/files/users/u3/documents/Langerov_.pdf.
- MATUSSEK, Peter, 2001. *The Renaissance of the Theater of Memory* [online]. [cit. 6. 2. 2012]. Dostupné z: http://www.peter-matussek.de/Pub/A_38.html.
- MIRCAN, Mihnea, 2008. Nonuments. *Robovox – Your Voice*. Ljubljana: Závod Projekt Atol, s. 15–23. ISBN 978-961-92449-0-6.
- SCHMELZOVÁ, Radoslava a kol., 2010. *Divadlo v netradičním prostoru, performance a site specific* [online]. [cit. 6.11. 2012]. Dostupné z: http://www.adaptabilita.cz/wp-content/uploads/Publikace_5MB.pdf.
- ŠÍPEK, Bořek, 2012. Interview. Pražské letiště je už Letištěm Václava Havla. [cit. 14. 1. 2013]. *České noviny: Zpravodajský server ČTK* [online], 5. října, 2012, 12:31. Dostupné z: http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/prazske-letiste-je-uz-letistem-vaclava-havla/848746&id_seznam=5590. (čas: 3:54).
- ŠTEFKOVÁ, Zuzana, Instalace. *Artlist – databáze současného umění* [online]. [cit. 10. 12. 2012]. Dostupné z: <http://www.artlist.cz/?id=117>.
- Umělecké dílo pro Letiště Václava Havla, 2012. *Knihovna Václava Havla* [online]. [cit. 16. 1. 2013]. Dostupné z: <http://www.vaclavhavel-library.org/cs/index/novinky/400/umelecke-dilo-pro-letiste-vaclava-havla>.
- VIRILIO, Paul, 2010. *Estetika mizení*. Přeložil Michal Pacvoň, 1989. Pavel Mervart: Červený Kostelec. ISBN 978-80-87378-21-2.